

KERAMIKA A JEJÍ DÍLENSKÁ, MANUFAKTURNÍ A TOVÁRNÍ PRODUKCE NA MORAVĚ OD NOVOVĚKU PO POČÁTEK 20. STOLETÍ

Andrea Koucká

Abstrakt:

Od novověku se v odvětví výroby keramiky začaly objevovat nové druhy keramických hmot. Základním druhem keramiky zůstala hrnčina, běžné glazované nádoby. Nově se do Evropy dostal čínský porcelán, jehož napodobování se věnovala řada hrnčírů a alchymistů již od 16. století. Díky tomu vznikla řada nových druhů keramiky, jako např. fajáns či bělnina, a nakonec došlo na počátku 18. století k objevu výroby samého porcelánu. Rozvoj hrnčírského řemesla a snaha získat finanční zdroje vedla v polovině 18. století ke vzniku prvních manufaktur na výrobu keramického zboží. Na konci 18. století začaly v severozápadních Čechách vznikat první porcelánky, zatímco na Moravě se udržovala výroba bělniny. Na počátku 20. století byla hrnčina vyřazena levnějším a odolnějším plechovým nádobím.

Klíčová slova:

fajáns – bělnina – porcelán – keramické továrny.

Abstract:

Pottery and its production in workshops, manufactories and factories in Moravia from the post-medieval period to the beginning of the 20th century

Since the post-medieval period, the field of pottery production saw the occurrence of new types of ceramic materials. The basic type of pottery remained earthenware, common glazed ware. A novelty in Europe was porcelain, which has been imitated by many potters and alchemists since the 16th century already. This activity gave rise to many new types of pottery, which are known as faience, whiteware, bone china and fritware and finally, at the beginning of the 18th century, the production of porcelain itself was invented. The development of pottery making and the effort to obtain financial resources led in the mid-18th century to the emergence of the first manufactories for production of ceramic ware. At the end of the 18th century, the first porcelain factories began to emerge in Northwest Bohemia, whereas Moravia continued the production of whiteware. At the beginning of the 20th century, earthenware was superseded by cheaper and more durable tinware.

Keywords:

faience – whiteware – porcelain – ceramic factories.

Následující text vznikl na základě seminární práce, která je koncipována jako syntéza prací zabývajících se novověkou keramikou a její tovární výrobou na Moravě. Novověká keramika stála dlouho mimo zájmy archeologie a byla v centru pozornosti badatelů zabývajících se etnografií, tovární výroba pak stála v centru pozornosti historiků a také kunsthistoriků. Pro svou malou uměleckou hodnotu a vysokou praktičnost nebyla běžná hrnčina po delší dobu jednotlivými badateli příliš vnímána. V následujícím textu, byť omezeném použitou literatu-

rou, jsem se pokusila zachytit obecný vývoj výroby keramiky na Moravě od raného novověku až po počátek 20. století, kdy došlo k jejímu postupnému vytlačení tovární výrobou. Mým hlavním cílem bylo zachytit způsob výroby, charakterizovat jednotlivé keramické produkty a zároveň přiblížit počátky tovární výroby na Moravě.

Běžná hrnčírská produkce

Hrnčina byla velice často opomíjenou částí novověké keramiky. Po dlouhou dobu stála mimo zájem badatelů soustředících se především na fajáns. Ovšem i výroba hrnčiny prodělala během novověku a moderní doby jistý vývoj. V. Scheufler ji charakterizoval jako keramiku s barevným střepem s poměrně vysokou nasákavostí. Keramika byla pálená ca do 950 °C. Často byla zdobená malováním barevnými hlinkami, někdy rytím nebo plastickou výzdobou, používala se také engoba a zakuřování, které nahrazovalo glazury (Scheufler 1972, 11; Hložek 2008, 81; Hošková 2005). V novověku se začala hrnčina běžně polévat transparentní olovnatou glazurou. Vnitřní glazura dodala užitkové keramice nové žádoucí vlastnosti, jako je nepropustnost a nízká nasákavost. Využívalo se stále i zakuřování. V 15. a v 16. století se rozšířilo užívání nožního kruhu, tzv. šprušláku. Nový hrnčírský kruh umožnil zvýšit kvalitu točeného zboží. Zároveň se také ve větší míře rozšířilo a zdokonalilo zakuřování nádob, které mělo snížit jejich propustnost, na některých místech se užívalo až do 19. století (Scheufler 1966, 8, 72). Mezi nejznámější hrnčírská centra patřily Jihlava, Brno, Loštice, Kunštát, Olomouc, Litovel a Moravská Třebová (Scheufler 1966, 12). Hrnčírství se v 17. století dostalo do krize způsobené třicetiletou válkou a další rozmach nastal až v 18. století (Janáček 1963, 248). Došlo k velkému rozvoji ve tvarech nádob a s nimi se měnily také jejich funkce. V polovině 18. století bylo z hygienických důvodů zakázáno užívání olovnatých glazur (Scheufler 1966, 17). V 19. století se rozvinula výroba nových druhů keramických hmot, což vedlo k postupnému ústupu běžné hrnčiny z užívání a její výroba poklesla. Na počátku 20. století převzalo kuchyňskou funkci hrnčiny nově vyráběné plechové zboží (Landsfeld 1944, 184). Specifičtějším rozdělením výrobních okruhů na Moravě i v Čechách se zabývali V. Scheufler (1972, 107–154) a V. Štajnochr (2005, 729–778; 2006, 959–1046; 2007, 739–790; 2008, 963–1011).

Fajáns

Pod fajáns rozumíme nádoby z barevných hlín polévané po celé ploše neprůhlednou cínčito-olovnatou glazurou, která mohla být zdobená barevným dekorem.

Fajáns má pravděpodobně původ až v dalekém Iráku, kde ji hrnčírů vytvořili ve snaze napodobit jemný čínský porcelán (Chabanne et al. 2008, 1201). Irácká bíle polévaná keramika se brzy stala předmětem dálkového obchodu a s rozvojem

arabské říše se dostala v 8. století do Španělska (Iñáñez et al. 2008, 425). Ze Španělska ji od 12. století obchodníci rozvázeli po celé Evropě, kde byla velice ceněna a určena především pro vládnoucí vrstvy a bohatou šlechtu. Hrnčíři se jí brzy snažili napodobit, což se jim nedařilo. Výrobě fajánse se nakonec ve Španělsku naučil od maurských mistrů Ital G. di Belforte, který v Itálii zavedl její výrobu. Nejvýznamnějším hrnčířským centrem pro výrobu fajánse se stala od roku 1466 Faenza, podle níž pak byla keramika nazývána (Padeletti–Fermo 2003, 125–126).

Na našem území je znalost výroby fajánse spojována s novokřtěnci (Pajer 2011, 51). Zda si znalost výroby fajánse přinesli s sebou, nebo ji získali jiným způsobem, není dosud spolehlivě vysvětleno (Landsfeld 1950, 14; Pajer 2006, 16). Novokřtěnci se dostali na území Moravy kolem roku 1526. Počátky výroby fajánse u nás nelze jednoznačně datovat, nejstarší vročení na zlomku fajánse je pravděpodobně 1576 (Landsfeld 1950, 14), nejstarší dochovanou fajánsí s datováním jsou dva džbány z roku 1593 (Pajer 2011, 57), nejstarší písemné svědectví o fajánsi pochází z roku 1594 (Černohorský 1931, 8–9). Tyto prameny však odkazují na rozvinutou výrobu fajánse, což znamená, že její počátky jsou mnohem starší. Již od počátku byly nádoby zdobeny bílou glazurou a pak barevným dekorem za použití dalších čtyř glazur – žluté, modré, zelené a tmavě fialové (Koula 1899, 66). Na nádobách se nevyskytovaly animální ani figurální motivy (Hrbková 1965, 6). Roku 1622 skončila náboženská tolerance pro Moravu a novokřtěnci museli opustit svá sídla, nebo přestoupit na katolickou víru (Pajer 2006, 147–157). Většinou odešli za hranice Moravy na území dnešního Slovenska, kde založili hrnčířské dílny, z nichž později vznikla proslulá hrnčířská centra s výrobou fajánse (Černohorský 1932, 13). Po zrušení novokřtěneckého společného vlastnictví roku 1685 se hrnčíři osamostatnili a specializovali se pouze na výrobu bíle polévaného zboží (Landsfeld 1950, 83–84). Znalost výroby fajánse již nebyla tajemstvím novokřtěneckých rodin, ale dostala se mezi běžné hrnčíře na Moravě i na Slovensku (Landsfeld 1953, 206). Rozvoj výroby způsobil zlevňování výrobků. Od 1. poloviny 18. století pronikla fajáns do domácností měšťanů a přestala být výsadou šlechty a panovnické rodiny (Landsfeld 1949, 184; 1950, 137; Pajer 2006a, 124). Fajáns podléhala módě v tvarech i dekorech. Objevovaly se na ní výzdobné motivy charakteristické spíše pro bělniny a porcelán (Landsfeld 1957, 157; Černohorský 1928, 13–16). Její výroba probíhala převážně ručně. V roce 1742 byla založena manufaktura na výrobu fajánse v Holíci (Hrbková 1954, 6–7). Od 2. poloviny 18. století se rozšířila znalost užití tzv. muflových barev nanášených na vypálenou bílou glazuru a pálených za nižší teploty v muflové peci. Šlo např. o červenou a černou barvu (Černohorský 1928, 206). Již na konci 18. století došlo na Moravě k rozvoji výroby bělniny, která byla levnější, a odsunula tak výrobu fajánse do pozadí.

Výroba fajánse byla dost náročná. Každý hrnčíř, který chtěl fajáns vyrábět, musel nejprve provést řadu zkoušek s hrnčířskou hlinou a glazurou. Glazura a hlina měly často jinou roztažnost, což působilo praskání a odlupování glazury. Hrnčíř musel svými pokusy dosáhnout přibližně stejné roztažnosti obou komponent (Černohorský 1928, 34; Landsfeld 1950, 133). Počáteční zkušební období datuje J. Pajer do let 1588–1594 (2011, 57). Zpočátku hrnčíři vyráběli i běžnou hrnčinu, která

jim umožnila okamžitý výdělek, a na fajáns přešli až po úspěšném zdoání zkušební období (Pajer 2006, 147). Hrnčíř vyráběl nádoby z hlín, které si nakopal v hlínku, popřípadě je míchal s dalšími hlínami. Hliny proplavil a nechal uležet přes zimu. Posléze z nich mohl vyrábět nádoby. Pro výrobu bílé glazury bylo třeba smíchat několik různých složek. Cínitě-olovnatá glazura se vyráběla spálením směsi oliva a cínu na popel, do něhož se poté přidal písek a sůl, směs se roztavila v peci a nechala ztuhnout. Posléze se sklovitá hmota rozmlela za přilívání vody na jemnou pastu, která se následně ředila vodou do konzistence vhodné pro nanášení na keramiku (Černohorský 1928, 29–30). Voda z glazury se při nanášení na keramiku vsákla a na nádobě se tak vytvořil práškový povrch, do něhož se aplikovaly glazury, jež snesly vysoké teploty při výpalu (Černohorský 1928, 30). Muflové barvy se nanášely pouze na nádobu s vypálenou bílou polevou, protože snesly jen nižší teploty. Takto zdobené nádoby byly ukládány do hliněných schránek, tzv. muflí, aby se nedostaly do přímého kontaktu s ohněm. Keramické nádoby pak byly potřetí páleny za nižších teplot (Černohorský 1928, 36).

Pro výpal fajánse se osvědčilo použití tzv. kasselské pece. Přestože pec dosud nebyla dokonalá, stala se ekonomičtější pro její uživatele (Herainová 2003, 47). Do dnešního dne je známo jen několik dokladů těchto pecí. První našel v průběhu druhé světové války H. Landsfeld v Ostrožské Nové Vsi, kde zachytil zbytky novokřtěnecké pece na výpal keramiky. Po rozebrání nalezené pece byly objeveny zbytky dalších dvou pecí, z nichž jedna byla malá a podle J. Pajera pravděpodobně sloužila pro zkoušky hlín a glazur. Posléze byla zřejmě postavena další pec větších rozměrů, a ta byla nahrazena třetí ještě větší pecí (Landsfeld 1950, 244–249; Pajer 2006, 108–111). Pec je možné datovat do období přítomnosti novokřtěnců v Ostrožské Nové Vsi, tj. přibližně do období let 1570–1622 (Pajer 2006, 107). Ve Staré Břeclavi na parcele domu č. p. 48 byl zachycen okraj rozsáhlého střepeštitě, které bylo identifikováno jako výrobní areál s pozůstatky vypalovací pece (Pajer 2006, 92–93). Nejnovějším nálezem kasselské pece je objev z roku 2006 ve Vacenovicích, kde J. Pajer odkryl na pozemku domu č. p. 44 novokřtěneckou pec pod vzrostlým vinohradem. Pozůstatky pece byly po dokumentaci opět zahrnuty hlinou. Tato pec je dosud největší nalezenou, její délka činí 6,5 m (Pajer 2010, 499). Mezi centra fajánsové výroby do roku 1622 lze prozatím počítat především lokality s nalezenou hrnčířskou pecí – jde o výše zmíněné Vacenovice, Ostrožskou Novou Ves a Starou Břeclav. Ve Strachotíně je dům hrnčířů doložen písemnými prameny, v 80. letech 20. století však byl zřejmě zničen i s pecí zemními pracemi (Pajer 2001, 11; 2006, 15). Další centra výroby byla v Tavíkovcích, menší dílny pak ještě v Kobylí, Pouzdřanech a Žádovicích (Pajer 2010, 507). Od konce 17. století vznikala hrnčířská centra s výrobou fajánse na jiných místech. Dosud nejlépe zpracovaným výrobním centrem je Vyškov (Černohorský–Fabian 1931, 92–119, 163–202; Tvrdý 1911, 73–87, 97–121, 145–156). Mezi další centra řadíme Olomouc, Šternberk, Ždánice, Bučovice, Dobročkovice, Nové Hvězdlice, Brodek u Nezamyslic, Valašské Meziříčí, Prostějov, Ivančice a Velkou Bíteš (Černohorský 1928; Černohorský–Fabian 1931; Hrbková 1958; Tvrdý 1913; 1911; Peroutka–Urbachová–Scheufler 1969).

Bělnina

Bělnina je nový druh keramiky objevující se od poloviny 18. století. Jde o jakýsi přechodný stupeň mezi fajánsí a porcelánem (Kybalová 1993, 20). Bělnina je ve starší literatuře označována jako kamenina, popřípadě polokamenina nebo pórovina. Jde o termíny, které se snažily rozlišit kameninu, vyráběnou v Porýní a následně v Německu od 15. století, od bělniny, která se kamenině podobá, avšak způsob její výroby je odlišný a byla objevena až v 18. století (Kybalová 1993, 19).

Pro bělninu je typický bělavý až krémově zbarvený střep. Vyráběla se z dokonale čistých a jemně proplavených jíílů, křemene a živce a ještě bylo do hlíny přidáváno bělidlo, za účelem získání střepu světlé barvy. Bělidlo mohlo být vyráběno z různých materiálů v závislosti na geografické poloze, např. drcebný mramor, kaolin apod. Keramiku pak díky její barvě stačilo namáčet v transparentní glazuře, což umožnilo zlevnit výrobu. Zpočátku byla bělnina určena pouze pro nejvyšší vrstvy, byla dražší, protože se dovážela z Anglie. Její výroba se však brzy rozšířila a u městských vrstev začala ve své oblibě nahrazovat fajáns (Kybalová 1999, 20).

Objev bělniny byl taktéž spojen se snahou proniknout do tajemství čínského porcelánu (Chládek 2007, 4). Za jejího objevitele je dnes obecně považován J. Wedgwood. Ovšem nejstarším dokladem bělniny je miska signovaná E. Boothem. J. Wedgwoodovi však nelze upřít obchodní talent, především jeho zásluhou se bělnina dostala do širšího užití. Kromě překrásného dekoru přišel J. Wedgwood také s novými tvary, které se brzy staly velmi oblíbeným a ceněným zbožím a zároveň vyvolaly v Evropě snahy o jejich napodobování (Kybalová 1993, 22). Popularitu Wedgwoodových výrobků dokazuje také značení bělninových výrobků vyráběných v Evropě jeho jménem.

Na území rakouské monarchie spadá počátek výroby bělniny až do roku 1786, kdy byla z přímého podnětu Josefa II. sestavena první bělninová hmota v manufaktuře v Holiči. Na vzniku hmoty se zde podíleli vídeňští odborníci F. Tischler, K. Moser a L. Schmalhofer. Výroba bělniny odsunula brzy výrobu fajáns v Holiči na vedlejší kolej (Kybalová 1993, 14).

Výroba bělniny se od výroby fajáns a pozdějšího porcelánu liší jen v několika detailech. Zatímco při výrobě fajáns se využívala běžná ničím nebarvená hrnčářská hlína, u bělniny, jak je uvedeno výše, se již používají tzv. bělidla (Kybalová 1993, 19). Když byla keramická hmota připravena, došlo k jejímu tvarování. Mohla být točena na hrnčářském kruhu nebo se lila či vtlačela do sádrových nebo hliněných forem. Byla také využívána pro tvarování plastik z volné ruky (Kybalová 1993, 19). Proschlé nádoby následně prošly prvním výpalem, pro který byly stále používány převážně kasselské pece. První pálení trvalo asi 30–40 hodin, kdy bylo třeba dosáhnout teploty 1100–1200 °C. Zchladlá keramika se namáčela do glazury a znovu páčila. Při přípravě bělniny a její výroby bylo opět potřebné určité časové období zkoušek, které zaručilo dobrou přilnavost glazury k povrchu nádoby. Vypálené výrobky mohly být posléze zdobeny malovaným dekorem. Objevoval se dekor malovaný jednobarevně i vícebarevně, byl malovaný ručně, nebo tištěný. Tištěný dekor byl objeven roku 1760 současně v Anglii a ve Švédsku. Ruční práce v dílnách tak byla opět zjednodušena, zrychlena a zlevněna (Kybalová 1993, 22).

Kromě barevného dekoru nanášeného na glazuru se objevily nádoby vyráběné z probarvených hlín, které plnily estetickou funkci. Tato keramika byla glazovaná pouze z vnitřní strany a zvnějšku zůstala matná (Kybalová 1993, 21). Probarvené hmoty byly typické pro výrobu J. Wedgwooda. Vyráběly se tzv. černé bazalty, kdy je keramická hmota probarvena železem a manganem do černa (Richter 1993, 56). Dále tzv. jaspery, což byly keramické hlíny zbarvené do světle modré, světle zelené, světle hnědé a světle žluté či cihlově červená bělnina zvaná Rosso antico, ve Francii známá pod názvem Carmelite. Kromě toho se vyrábělo ještě tzv. agate ware, zboží napodobující acháty, pro něž bylo typické smíchání několika kontrastních probarvených hmot, čímž bylo docíleno barevné struktury připomínající achát. Keramika z probarvených hlín byla zdobena zlacením, bronzováním a listrem. Na území rakouské monarchie byla Wedgwoodova keramika napodobována ještě za pomoci lakování a hlazení, tyto výrobky se nazývaly siderolity; vyráběly se především v severozápadních Čechách (Kybalová 1993, 21).

Bělnina se pro svou oblibu brzy stala předmětem výroby v manufakturách. Mezi nejvýznamnější manufaktury patřily manufaktury v Holiči, Bystřici pod Hostýnem, Hranicích na Moravě a Vranově nad Dyjí. Nebývalý rozvoj výroby bělniny na území monarchie byl dán především monopolem vídeňské porcelánky na výrobu porcelánu. Zároveň výrobky některých moravských továren dosáhly takové dokonalosti, že byly s porcelánem přinejmenším srovnatelné. V posledním desetiletí 18. století se výroba porcelánu začala stále více prosazovat a brzy byla bělnina nahrazena levnějším a dokonalejším porcelánem (Kybalová 1993, 17).

Porcelán

Porcelán je nejmladší keramickou hmotou vyráběnou v Evropě. Prapůvodní oblast vzniku porcelánu je však třeba hledat na území dnešní Číny. Předpokladem pro výrobu porcelánu v této oblasti jsou velká ložiska kaolínu, který je základní surovinou pro jeho výrobu. Pro porcelán je typický bělavý střep s velmi nízkou propustností pálený za vysokých teplot. Ve starších obdobích byl ceněn především pro svou transparentnost (Poche 1954, 7).

Objev porcelánu je připisován Číně. Přesné datování vzniku porcelánu nelze stanovit. První předchůdce porcelánu lze hledat v období dynastie Šan v 16.–11. století př. n. l. Již tehdy byly keramické nádoby vyráběny z kaolinitických surovin. Teprve v období 206 př. n. l. až 220 n. l. za vlády dynastie Chan se keramika vyvinula do podoby velice blízké porcelánu (Chládek 2007, 16). Bílá keramika se slinutým střepem považovaná za porcelán se objevila v 6. století v období vlády Severních dynastií. Teprve ve 13. století získal porcelán vlastnosti a podobu, která je pro něj typická (Chládek 2007, 18). Za dynastie Ming (1368–1644) se rozšířil bílý porcelán s modře malovaným dekorem posléze velmi oblíbeným v Evropě (Chládek 2007, 23). Porcelánové nádoby byly často předmětem diplomatických darů mezi sousedními vládci, a tak se znalost výroby porcelánu již v 11. století dostala do Koreje (Chládek 2007, 31). Do Japonska se znalost jeho výroby dostala až v 16. století především díky zajatým korejským hrnčírům z doby keramické války (1592–1598), kteří byli donuceni zahájit výrobu porcelánu v Japonsku (Chládek 2007, 32).

V Evropě se o porcelánu poprvé zmínil Marco Polo ve 13. století, a sám tento název keramické hmotě přisoudil (Chládek 2007, 4). Termín porcelán byl však až do 18. století používán také pro fajáns (Chládek 2007, 50). Název porcelán pochází ze slova *porcella*, což bylo označení pro mušli, kterou porcelán připomínal jak transparentností, tak lomem (Chládek 2007, 4). Evropské cestovatele přiváželi zpočátku jen jednotlivé kusy porcelánu, toto zboží bylo určeno pro královské dvory a nejvyšší církevní hodnostáře (Poche 1954, 8). Porcelán byl tak oblíben a ceněn, že se téměř ihned objevily snahy o jeho napodobení. Tak vznikla fajáns i bělnina. První pokusy o napodobení porcelánu proběhly v Itálii a lze je datovat do roku 1540. Tyto pokusy však nebyly úspěšné (Chládek 2007, 4).

Předchůdcem porcelánu se stal tzv. kostní a fritový porcelán. Kostní porcelán byl objeven v Anglii mědirytcem T. Fryem, který se pokusil vyrobit porcelánovou hmotu za přidání kostní moučky do keramické hmoty. Jeho objev lze datovat do roku 1748. Svůj název získal od kostní moučky, která se do keramické hmoty přidávala (Weiss 2007, 208). Kostní moučka hmotu vylehčila a dodala jí bělost. Porcelán se páčil při teplotách 1280 °C a nádoby se poté polévaly průhlednou glazurou. Kostní porcelán byl vyráběn za sucha zbroušením střepu na poloviční tloušťku (Kostní porcelán Dunnon 2015). Fritový porcelán objevil ve Francii v Rouenu již roku 1673 L. Poterat. Do širší výroby se fritový porcelán dostal až v 18. století, kdy ho začala vyrábět manufaktura ve Vincennes. Roku 1756 byla manufaktura přesídlena do Sèvres. Období výroby fritového porcelánu skončilo v roce 1804, kdy byla objevena ložiska kaolínu v Limoges. Název porcelánu vychází z přidávání skelných prášků (frita) do keramické hmoty. Kusy hmoty byly vtlačovány do forem, obložení nádoby bylo odsoustruženo a výpal probíhal v kapslích při teplotě 1150 °C (Weiss 2007, 207).

Za vlastního objevitele porcelánu je považován F. Böttger, lékárník a alchymista. Roku 1709 zjistil, že pro výrobu porcelánu je používán kaolinový prášek dosud užívaný na pudrování paruk. Böttgerův objev vedl k zahájení výroby porcelánu v Sasku. Saský kurfiřt se snažil výrobu uchovat v tajnosti, a proto byla umístěna na hrad Albrechtsburg v Míšni. I přes přísné utajení se znalost složení a výroby porcelánu již během deseti let stala veřejným tajemstvím. Böttgerův objev a obrovská poptávka po porcelánu v Evropě způsobila vlnu hledání ložisek kaolínu (Poche 1954, 8). V letech 1738–1739 byl převzat z čínského porcelánu tzv. cibulový vzor, který původně zobrazoval granátová jablka. O abstraktnější pojetí se postaral J. D. Kretschmar, kterému je tzv. cibulový vzor připisován (Braunová 1992, 210). Od 1. poloviny 19. století byl porcelán zdoben také barvotiskem a ocelotiskem (Chládek 2007, 42).

Hledání kaolinových ložisek se nevyhnulo ani zemím habsburské monarchie. Rozsáhlá ložiska kaolínu byla objevena v severozápadních Čechách a kvalitní kaolíny se nacházely také u Rudic na Blanensku. Již od 20. let 18. století vyráběla porcelán porcelánka ve Vidni, měla na něj monopol a kvůli tomu byla další výroba stejných produktů zakázána. Počátky výroby porcelánu v Čechách byly složité. Nejstarší pokus o výrobu porcelánu v Čechách datujeme do roku 1789, kdy byla založena manufaktura na jeho výrobu. Ta měla být později přenesena do Bečova, ale žádost o udělení zemského privilegia na výrobu porcelánu byla zamítnuta a manufaktura zanikla (Poche 1954, 10).

Zanedlouho se však v severozápadních Čechách výroba porcelánu rozvinula a vznikla zde řada manufaktur, např. v Horním Slavkově, Klášterci, Březové, Kyselce, Dalovicích atd. (Braunová 1992, 183–209).

Na Moravě byla situace ještě složitější. Kromě Rudic na Blanensku nebyla nalezena ložiska kaolínu. Velmi kvalitní hlíny z Rudic byly využívány pro zlepšení kvality bělniny. Zmínku o pokusech s výrobou porcelánu máme z manufaktury ve Vranově nad Dyjí, doložena však není (Novotná 1999, 12). Rozvoj výroby porcelánu v Čechách způsobil jeho zlevnění a masové rozšíření, což vedlo ke komplikacím s odbytem bělniny. Bělnina přestala být perspektivním zbožím a řada manufaktur musela ukončit svou činnost. Některé továrny přešly na výrobu užitkové (Kopřivnice) nebo zdravotnické keramiky (Znojmo).

Výroba porcelánu je podobná výrobě bělniny. Porcelánová hmota je tvořena z 50 % kaolínem, zbytek pak tvoří křemenec, živce, někdy křída nebo mramor a rozemleté porcelánové střepy. Po uležení hmoty se hlína zpracovává na kruzích nebo se lije do sádrových forem. Hotové zboží se suší na vzduchu nebo v sušárnách. První výpal se provádí za nižšího žáru, aby se zboží mohlo opatřit glazurou. Velkou výhodou porcelánu je, že glazura dosahuje téměř identického složení jako keramická hmota, a tak odpadá dlouhé období zkoušení přilnavosti glazury ke střepu. Glazura přilne při výpalu ke střepu velmi těsně, zvyšuje jeho chemickou odolnost a propustnost, dodává také lehkost a lesk. Políty porcelán se následně umísťuje do kapslí, aby nedošlo k poškození glazury, a vypaluje se za vysokého žáru asi 18–60 hodin. Porcelán lze zdobit malováním, reliéfním dekorem i prořezáváním. Po výzdobě musí projít nádoby třetím výpalem v muflové peci za nízkých teplot (Poche 1954, 7).

Keramické manufaktury a továrny na Moravě

V důsledku obrovské poptávky po fajánsi, jejího nedostatku na trhu i špatné finanční situace rakouské monarchie na sebe založení první manufaktury na výrobu fajánsu nenechalo dlouho čekat. Vznik manufaktur byl podporován již císařem Karlem VI. formou udělování privilegií. Při zakládání manufaktur byla zpočátku upřednostňována šlechta (Janák 1999, 9). V podpoře manufaktur pak pokračovala také Marie Terezie. Udělovala koncese pro běžnou výrobu a zemská tovární privilegia pro výrobu s exportem. Zásadní roli při rozvoji manufakturní výroby hrály napoleonské války. Již roku 1806 byla zahájena kontinentální blokáda vůči anglickému zboží, což vedlo ke značnému rozmachu domácí manufakturní výroby bělniny. Nedostatečné množství pracovníků způsobené odvozy k vojsku pak vedlo ke snahám zmechanizovat výrobu tak, aby byla ušetřena lidská práce (Janák 1999, 22). Konec kontinentální blokády pak přinesl hospodářskou krizi. Evropu zaplavilo levnější a kvalitnější anglické zboží. Na druhou stranu některé domácí manufaktury zde našly svá odbytíště (Janák 1999, 26–27).

První manufakturou na výrobu fajánsu, která vznikla v rakouské monarchii, byla manufaktura v Holíči. Založil ji F. Š. Lotrinský, její založení datujeme do roku 1743. Holíčská manufaktura ovlivňovala trh přes 40 let, nebyla však schopna čelit dovozu levnější bělniny z Anglie. Výroba zde postupně klesala a roku 1827 byla továrna zcela zrušena (Hrbková 1954, 8, 21–22, 25).

Hranice na Moravě

Zakladatelem továrny v Hranicích byl kníže Dietrichštejn-Proskau (Kretz 1900, 181). V roce 1775 zde byla založena pokusná laboratoř ve staré lékárně. V roce 1779 kníže nechal na doporučení J. J. Reinera, odborníka z manufaktury v Proskově, založit manufakturu, přestože pro založení nebyly příliš příznivé podmínky (Mainuš 1957, 100). Bylo určeno místo, odkud se měla brát hlína, avšak kníže nebyl přesvědčen o výhodnosti plánovaného podniku a počátek výroby dlouhou dobu odkládal (Hrbková 1968, 3). Pro zajištění úspěchu a odbytu zboží povolal z proskovské manufaktury ještě M. Brhela, jehož úkolem bylo zahájit výrobu, a J. J. Reinera, který měl výrobu řídit. Továrna byla umístěna do tzv. Světlíkova dvora poblíž Hranic. Výrobě předcházelo dlouhé období pokusů s hlínami a výpalem, než se přešlo k výrobě pro trh. Pokusný provoz trval více než rok (Mainuš 1957, 100). Teprve v roce 1784 se začalo s výrobou fajánse a roku 1785 se výroba rozšířila (Mainuš 1957, 101). V hranické manufaktuře se měly vyrábět výrobky hlavně pro prodej, ovšem nemělo jít o luxusní zboží (Hrbková 1968, 6). Již roku 1788 začaly v manufaktuře pokusy s bělninou, které řídil J. J. Reiner (Kybalová 1993, 44). V roce 1790 přišla manufaktura na trh s novým zbožím – zbožím s hnědou glazurou. Během jednoho pálení bylo možné vypálit dvojnásobné množství nádob a hnědá glazura byla také levnější než bílá. Šlo o druh velice odolné bělniny. Zboží se prodávalo pod značkou DW (Dietrichstein-Weisskirchen; Hrbková 1968, 5). Hranická továrna však nikdy nedokázala dosáhnout požadovaného zisku, především kvůli vysoké kazovosti nádob, které se prodávaly pod cenou. Již v roce 1793 bylo rozhodnuto o zastavení provozu, byl však učiněn ještě jeden pokus o její zachování; ovšem ani další výroba nedokázala zvednout příjmy manufaktury, proto kníže přikázal, aby byla manufaktura roku 1796 uzavřena a pracovníci co nejdříve propuštěni. Výroba byla s konečnou platností zastavena roku 1797, likvidace továrny však probíhala až do roku 1805 (Hrbková 1958, 77). Zboží se vyváželo do Čech, Uher a Polska (Kretz 1900, 181).

Bystřice pod Hostýnem

Keramická továrna v Bystřici pod Hostýnem byla založena mezi lety 1789 a 1790. Její založení inicioval F. A. della Rovere, hrabě Monte l'Abbate (Kretz 1900, 182; Kybalová 1993, 45). Továrna vznikla z panské tkalcovské dílny Na Bělidlech. Nově vznikající manufaktura byla určena hlavně pro výrobu bělniny, v počátcích byla provázena ještě výrobou fajánse (Kybalová 1993, 45). Majitelé továrny přizvali k založení továrny odborníky z Německa, kteří měli výrobu fajánse zavést. Jako první si budovy bývalé tkalcovny pronajal Treumann, který začal s výrobou keramiky již v roce 1790 (Janovský 1908, 43). Zboží z manufaktury šlo dobře na odbyt, proto musely být rozšířeny dílny, navýšen počet dělníků a přibyli malíři a tiskaři. Manufaktura byla výraznou konkurencí hranické manufaktury. V Bystřici se vyrábělo zboží rozličného druhu – užitná keramika či kamnářské výrobky. Roku 1795 získala továrna privilegium na výrobu anglického zboží, bělniny. V produkci se objevuje zboží bíle polévané, ale také tzv. pražské zboží do té doby vyráběné v Týnci a v Praze. Bystřické výrobky byly často svou kvalitou provedení od originálu nerozeznatelné (Kretz 1900, 182). V roce 1796 zanikla výroba fajánse a byla nahrazena výrobou bělniny. Bystřická manufaktura si nechala do-

vážet kvalitní kaolinovou hlínu z Rudic u Blanska (Kybalová 1993, 45). Zboží bystrické manufaktury bylo vyhledávané a dost vzácné, výroba vysoce produktivní. Treumann posléze pronajal továrnu bratřím Löblům, kteří zde byli zaměstnáni jako tovaryši (Kretz 1900, 182). Löblové zde pak pracovali až do jejího konce (Baletka 1990, 165). Po úpadku továrny oba bratři odešli a založili výrobu keramiky v Rajnochovicích, Loukově a Mikulůvce u Valašského Meziříčí. Po smrti hraběte Monte l'Abbate roku 1804 přešla bystrická manufaktura na hraběte J. N. Wengerského. Ten se neúspěšně snažil o další provoz. V roce 1806 byly budovy továrny přeměněny na vojenský lazaret (Kretz 1900, 182; Kybalová 1993, 45). Již roku 1815 byly využívány pro výrobu plátna. Bystřické výrobky byly značeny BYSTRITZ, případně iniciálou B v jednoduchém štítku (Kybalová 1993, 46).

Rajnohovice

V Rajnohovicích vzniklo hned několik dílen na výrobu keramiky, které bývají označovány jako továrny. Nejstarší dílnu zde zřídili bratři J. a F. Löblové v roce 1810 na lokalitě Rajnohovice-Rosošné (Baletka 1990, 165). Po smrti F. Löbla přešla továrna na vdovu V. Löblovou, která ji vedla se svým švagrem. Za vedení Löblů se zde vyrábělo především užitkové zboží bíle polévané, ale také engobovaná bělnina. Pro výrobky této dílny je typické užití hnědobílé mramorované glazury. Na počátku 40. let 19. století dílnu odkoupili manželé J. a F. Urbišovi (Kybalová 1993, 64). Po smrti manželky se F. Urbiš oženil s V. Löblovou. F. Urbišovi se povedlo v dílně zavést výrobky polévané světležlutou a hnědou glazurou. Vyráběla se zde také žlutavá fajáns. Používaná hlína dosahovala po výpalu dobré pevnosti (Kretz 1900, 183). Zároveň se zde pokračovalo ve výrobě bělniny s červeným střepem, která byla pravděpodobně zahájena již za vlastnictví bratří Löblů (Baletka 1990, 167). Během 2. poloviny 19. století se dílna dostala do ekonomických problémů a v roce 1896 byla prodána v dražbě (Kybalová 1993, 64). Keramika z této dílny nesla značení J. L. REINICHOWITZ i F. L. REINICHOWITZ. V dílně pracovali nejvýše tři dělníci (Kybalová 1993, 64), přesto v literatuře nese označení továrna. V roce 1850 vznikla v Rajnohovicích-Bílové další dílna, jejímž zakladatelem byl F. Kaffesberg. Neměla však dlouhé trvání (Baletka 1990, 168).

Loukov

Vedle továrny v Rajnohovicích, je dílna v Loukově jednou z nejstarších továren v oblasti Valašského Meziříčí. Keramickou dílnu opět založili bratři J. a F. Löblové (Janovský 1908, 43). Vyráběla se zde žlutavá fajáns, podobně jako v Rajnohovicích-Rosošném. F. Löbel, bratr J. Löbla, zde zemřel a zanechal po sobě vdovu, která se následně provdala za V. Grosseho. Po jeho zmizení prodala dílnu řezníku Fabiánovi z Loukova. Majitelem dílny se následně stal baron A. Laudon, který z budov nechal udělat obydlí panského hajného (Kretz 1900, 183). V dílně pracovalo maximálně šest dělníků (Kybalová 1993, 64).

Mikulůvka

Keramická manufaktura v Mikulůvce byla založena J. Löblem st. a jeho synem J. Löblem ml. O počátcích výro-

by v manufaktuře mnoho nevíme. S jistotou lze tvrdit, že se zde keramika vyráběla roku 1818. V tomto roce se spolumatelkou manufaktury stala J. Löblová, manželka zakladatele J. Löbla ml. Po smrti manžela se J. Löblová stala univerzální dědičkou, musela však vyplatit podíl otci J. Löbla ml., spoluzakladateli manufaktury, který měl v továrně 25% podíl, což vedlo k dlouhým sporům o majetek. J. Löblová zdědila manufakturu ve špatném stavu, chybělo výrobní zařízení i kapitál, a proto se roku 1824 provdala za M. Případla. M. Případlo přepsal na J. Löblovou-Případlovou svůj dům v Olomouci; brzy však zemřel a J. Löblová-Případlová se provdala za F. Urbiše. V roce 1837 prodala manufakturu J. Tichému. Za jeho vlastnictví se keramika v manufaktuře skutečně vyráběla. Již roku 1843 F. Tichý manufakturu prodal D. Horákovi. Neví se však, zda v této době byla manufaktura v provozu. V roce 1848 D. Horák manufakturu pronajal E. Kaffesbergovi, který ji měl udržovat v dobrém stavu; v době podepsání nájemní smlouvy byla již dva roky mimo provoz pec, tu se D. Horák ve smlouvě zavázal opravit. E. Kaffesberg měl manufakturu pronajatou po dva roky. Výrobu však vedl F. Kaffesberg, syn E. Kaffesberga, který stál u založení manufaktury v Rajnohovicích-Bílovém. Roku 1850 koupil manufakturu v Mikulůvce J. Mašláň a pracoval zde se synem J. Mašláněm ml. Ten se postupně zadlužoval, což nakonec vedlo k tomu, že po smrti J. Mašláň ml. připadla továrna V. Doležalové, která ji obratem prodala manželům J. a V. Perútkovým. V roce 1881 koupil manufakturu A. Šmuk. Nevíme, jak manufaktura zanikla, ale již v roce 1890 výrobní objekty manufaktury neexistovaly (Baletka 1990, 165–167).

Manufaktura v Mikulůvce vyráběla zpočátku stejné zboží jako dílna v Rajnohovicích-Rosošném. Vyráběla se zde bělnina i fajáns, ale hlavním produktem byla bělnina s červeným střepem. V Mikulůvce zavedl výrobu červené bělniny F. Urbiš, který ji nazval majolin. Vedle toho se zde vyráběla také běžná hrnčína (Baletka 1990, 167). Keramické zboží bylo značeno různě, známe značky J. TICHÝ/VSETÍN a JM, Jan Mašláň (Kybalová 1993, 64).

Lázy

V roce 1857 založil v obci Lázy manufakturu na výrobu keramiky bývalý fojt J. Kuna. Nacházela se nedaleko manufaktury J. Mašláň v Mikulůvce, což bylo příčinou řady sporů mezi oběma vlastníky. J. Kuna pro svou manufakturu odkoupil od E. Kaffesberga vybavení a požádal okresní úřad ve Valašském Meziříčí o schválení výroby keramiky ve své dílně. Lidé z obce si však na J. Kuna stěžovali, a proto mu byl výpal keramiky několikrát úředně zakázán. Roku 1858 postavil J. Kuna na svém pozemku novou pec. Výpal mu byl úředně povolen a opětovně zakázán. Jak se ukázalo, pocházela většina podnětů a stížností ze strany J. Mašláň, který se snažil zbavit konkurence v tak blízkém okolí. V roce 1861 pronajal J. Kuna dílnu J. Davidovi a spory měly po tuto dobu utichnout. Roku 1871 odkoupil keramickou dílnu H. Hoffmann z Podolí, který ovšem nebyl v keramické výrobě zkušený. Povolení získal ještě téhož roku, ale vzápětí bylo zrušeno, protože s výrobou keramiky nesouhlasilo místní zastupitelstvo v čele se starostou Perútkou, vlastníkem manufaktury na keramiku v Mikulůvce. H. Hoffmann zákaz ignoroval a začal s výrobou keramiky. Povolení na výpal mu bylo nakonec roku 1872 uděleno. Ještě téhož roku mu při výpalu dvakrát vyhořela dílna, dokázal ji však brzy opravit.

Roku 1874 požádal v Lázech o povolení pro výrobu keramiky M. Hoffmann, bratr H. Hoffmanna. M. Hoffmannovi bylo povolení uděleno roku 1875 a již roku 1878 bylo povolení k výrobě keramiky uděleno také I. Deutschovi z Valašského Meziříčí. Keramická dílna byla v provozu ještě roku 1898. Její další osudy včetně ukončení provozu nejsou jasné (Baletka 1990, 168–170).

V dílně v Lázech se míchal místní červený jíl s kaolínovou hlínou z Rudic na Blanensku. Nádoby byly polévány zevnitř a glazurou zvnějšku byly zdobeny pouze ryté motivy. Tato dílna si našla své zákazníky ve Vídni, Budapešti i Anglii. Do Láze pro keramiku přicházeli také obchodníci z Čech, Uher, Haliče a Ruska. Na Moravě se zboží rozšířilo jen v malém měřítku. V dílně se vyráběla také běžná hrnčína z místního ne příliš vhodného červeného jílu (Baletka 1990, 170). Zboží se značilo značkou LAZE (Kybalová 1993, 64).

Kopřivnice

Keramická manufaktura v Kopřivnici byla založena podle místního kronikáře již roku 1811, zatímco oficiální dokumenty manufaktury uváděly jako rok založení 1813. Zakladatelem manufaktury byl místní rodák, zeman I. Raška. Jeho původním záměrem bylo vyrábět keramiku pouze pro venkovský lid. I. Raška nebyl v oboru zblhlý a výroba keramiky neměla v Kopřivnici tradici, takže odborníky musel hledat jinde. Již roku 1812 měl proběhnout první zkušební výpal, ten se však nezdařil a ani druhý výpal nebyl o mnoho úspěšnější. Po neúspěších se I. Raška rozhodl vyhledat odbornou pomoc a do svého podniku přizval J. Bartla z Ratibořic. Ten si od I. Rašky pronajal dílnu a začal s výrobou. Pro obchodní záležitosti si našel společníka, kterému však obchodování příliš nešlo, což nakonec vyústilo v jeho útek i s penězi do Ruska. J. Bartl se po prvotním neúspěchu spojil s I. Raškou a jejich podnik začal prosperovat. V roce 1817 převzal za I. Rašku podnik jeho syn J. Raška. I za jeho působení podnik prosperoval a J. Raškovi se ze zisku podařilo splatit otcovy dluhy. Zároveň začal dovážet kvalitní hlínu z Rudic u Blanska, Přímětic a Smečna za Prahou. Prosadil změnu trasy hlavní silnice z Vídně do Krakova tak, aby vedla přes Kopřivnici, což ještě zvýšilo zisky manufaktury. Již roku 1822 byla manufakturní výroba hrnčiny rozšířena o výrobu bělniny a bíle polévaného zboží. Počátkem 30. let byla zrušena výroba klasické hrnčiny a místo ní byla vyráběna bělnina zdobená malbou a zlacením; 1844 přistoupil J. Raška k rozšíření budov manufaktury. V roce 1847 byla zprovozněna železnice z Vídně do Ostravy později prodloužená do Krakova a Kopřivnice se tak ocitla na dopravním uzlu, což mělo na manufakturní výrobu velmi dobrý vliv. Kopřivnické výrobky tak získaly odbytiště na Moravě, v Německu, Anglii, Francii, Itálii a Americe. Roku 1855 převzal továrnu A. Raška, syn J. Rašky, který se zasadil o další rozvoj manufaktury. Po smrti A. Rašky převzal na čtyři roky řízení manufaktury poštovní J. Stiborek, z důvodu nezletilosti syna A. Rašky. A. Raška ml. se ujal řízení manufaktury v roce 1882 a zaměřil se především na městskou klientelu. Zboží bylo přepychově zdobené malbou a zlacením. Malba byla prováděna ručně a celá technologie výroby byla dosti složitá, což se promítlo do ceny zboží. Ta ovšem byla tlačena dolů levnějším porcelánem a sklem, až se nakonec dostala pod výrobní náklady, což vedlo roku 1888 zavedení výroby kachlových kamen a produkce keramiky ustoupila do pozadí. Od

počátku 20. století se továrna soustředila především na výrobu obkladaček, kachlů a květináčů. Manufaktura byla definitivně zrušena roku 1962. V průběhu svého fungování vyráběla kopřivnická manufaktura bělniny, fajáns i běžnou hrncinu, vznikl zde pokus o výrobu zboží zcela polévaného burelovou glazurou, tato inovace se však neujala (Kutačová 2009, 10–18). V továrně měly probíhat také pokusy s výrobou porcelánu. Doklady však nejsou a jediným záznamem o těchto pokusech jsou archivní zápisy (Kybalová 1993, 59). Zdejší zboží bylo značeno jako NESSELSDORF, což byl německý název pro Kopřivnici. Označení měl zavést již J. Bartl. Značení se pak v průběhu 20. století měnilo podle různých názvů kopřivnického podniku (Kutačová 2009, 24).

Vranov nad Dyjí

Vranovské keramické manufaktuře se ve své disertační práci podrobně věnuje D. Tučná (1949). Počátky keramické výroby ve Vranově nad Dyjí spadají do roku 1799. Založení manufaktury bylo iniciováno JUDr. J. Hilgartnerem, říšským rytířem z Lilienbornu, českým zemským advokátem z Prahy, který roku 1793 koupil vranovské panství od posledního zadluženého vlastníka z rodu Althanů. Vlastní založení manufaktury provázely nejasnosti. J. Hilgartner prodal starý panský dvůr se všemi vedlejšími budovami a několika okolními pozemky svému sekretáři J. Weissovi. V prodejní smlouvě se J. Weiss zavázal ke zřízení manufaktury na výrobu keramiky. Podle smlouvy měl J. Weiss získávat každoročně určité množství dříví z panství. Již v roce 1799 prodal Hilgartner vranovské panství hraběti S. Mniszkovi. Hrabě zpočátku vystupoval proti smlouvě s J. Weissem a odmítal manufaktuře dodávat dřevo. Vzniklé spory byly řešeny zemským soudem. Po obsazení vranovského panství Napoleonovou armádou se společníkem J. Weissem stal A. Feller, který manufakturu roku 1806 odkoupil. A. Feller si našel další společníky, kterými se stali manželé J. a T. Grimmovi. Situace v manufaktuře se obrátila a keramická výroba ve Vranově se zdárně rozvíjela. Majitelé se snažili pro výrobu keramiky získat opravdové odborníky, ti sem přišli např. z Bystřice nebo Holíče. Od roku 1807 zaváděli do provozu výrobu bělninového zboží a zároveň zde začaly pokusy s výrobou tzv. wedgwoodů. Majitelé manufaktury však stále byli ve sporech s hrabětem Mniszkem o dodávky dřeva, které způsobovaly továrně značné problémy s výrobou. V roce 1816 hrabě Mniszek manufakturu odkoupil. Jakmile ji získal do svého vlastnictví, snažil se ji všemožně podporovat, především finančně. Doplnil stavy pracovníků v dílnách a snažil se o zlepšení kvality výrobků. Od roku 1817 pracoval v továrně F. Dürnbeck, který se zasloužil o úspěšné pokusy s napodobováním wedgwoodů. Roku 1818 získala manufaktura zemské privilegium. V roce 1819 nastoupil do továrny M. Rauffer. Měl zkušenosti s výrobou bělninového zboží a v manufaktuře se brzy vypracoval na vysokou pozici. V letech 1819–1820 se stal správcem manufaktury. Vrchnost s ním však nebyla spokojená, a proto byl roku 1821 propuštěn. Po svém propuštění se M. Rauffer uchýlil do Kravska, kde založil vlastní továrnu, která se brzy stala významným konkurentem vranovské manufaktury. Roku 1821 se společníkem hraběte Mniszka stal pan Aue ze Znojma. Oba společníci měli zájem na tom, aby manufaktura produkovala co nejkvalitnější zboží. V roce 1827 požádal hrabě Mniszek o výhradní privilegium na nově objevené druhy

bělniny. V manufaktuře probíhaly pokusy s hlínami a posléze zde byly vyráběny červené, žluté a černé wedgwoody, následně světle zelené a světle modré. Do výroby také pronikl měditisk. Výroba se rozvíjela až do 40. let 19. století, kdy ji citelně zasáhla konkurence továrny v Kravsku. V roce 1841 byla výroba ve vranovské manufaktuře omezena a v 50. letech byla zavedena výroba keramiky pro stavební a technické účely. Kromě blízkých konkurentů (Kravsko a Znojmo) byla zdejší výroba ohrožena masovou produkcí již poměrně levného a kvalitního porcelánu. Na počátku 80. let se situace zhoršila natolik, že roku 1882 byla výroba zastavena a tovární budova přeměněna na byty (Novotná 1999, 8–19). Zboží z vranovské manufaktury si získalo obrovský věhlas a produkty byly vyváženy do Uher, Čech, Sedmíhradska a Turecka (Kretz 1900, 183). Výrobky byly označovány slovem FRAIN, wedgwoody byly označovány jako WEDGWOOD (Kybalová 1993, 58).

Kravsko

Továrnu v Kravsku založil roku 1823 M. Rauffer, který uzavřel s přímětickou vrchností kupní smlouvu na budovu zv. Kocanda a přilehlé pozemky, kde chtěl založit výrobní keramiky. Vznikající továrna v Kravsku byla významným konkurentem manufaktury ve Vranově nad Dyjí, takže se tamější pracovníci snažili produkci v Kravsku co nejvíce ztížit. M. Rauffer si do počátku svého podnikání musel půjčit kapitál u znojenských známých. Všemi prostředky se snažil ulehčit a zrychlit výrobu keramiky, byl vynálezcem několika strojů umožňujících částečné nahrazení pracovních sil. V továrně nechal zbudovat pec na porcelán, s nímž prováděl pokusy. Také zakoupil parní stroj. Keramické zboží vyráběné v Kravsku se na místním trhu rychle prosadilo a začalo expandovat do Čech i na Balkán a některých asijských zemí. M. Rauffer se vybudováním továrny dostal do dluhů, proto ji musel v 50. letech 19. století prodat svému věřiteli V. Planckovi, který ji koupil pro své dva syny. Továrna vyráběla užitkovou keramiku, která byla stále žádaná. V roce 1870 převzal továrnu V. Planck ml. V tomto období začaly vznikat manufaktury a továrny ve Znojmě, které byly oproti Kravsku dostupnější (Trmač–Jelínek 1973, 14–17). Roku 1887 V. Planck zemřel a majetek přešel na jeho manželku. Ta postoupila roku 1895 továrnu svému synovi V. Planckovi nejml. Ten však již o čtyři roky později zemřel a majitelem továrny se stal jeho bratranec H. Planck a další část majetku byla připsána A. Fischerovi. V roce 1906 došlo k zaknihování majetku H. Plancka, který se následující rok ocitl v konkurzu (Trmač–Jelínek 1973a, 3–24). V továrně se vyrábělo kuchyňské zboží, hračky, drobné předměty (Kretz 1900, 184) a stavební keramika. Místní výrobky mohou být značeny značkou KRAWSKA, v roce 1852 VP (Viktor Planck), posléze BP (Brüder Planck) a následně opět VP. Továrna v době svého největšího rozmachu zaměstnávala téměř 150 lidí (Kybalová 1993, 61).

Znojmo

Ve Znojmě vzniklo během 19. století několik dílen. Nejstarší dílnu si zde roku 1810 založil A. Marek, který se inspiroval holíčskou výrobou. Začal vyrábět kameninu s hnědou engobou, která si brzy získala velkou popularitu, a zboží záhy začali napodobovat ostatní místní hrnčíři. Tak vzniklo tzv. znojenské nádoby (Kybalová 1993, 663). V roce 1828 založil ve Znojmě

další dílnu J. Raab a orientoval se na varné bělninové nádoby. Také toto zboží se stalo populárním a zájemce si získalo i na vzdálenějších místech. Po smrti J. Raaba podnik pravděpodobně zanikl (Kybalová 1993, 63). Jednoduché oprávnění na výrobu bělninového zboží získal také F. Kellner, jeho keramika nesla značení KELLNER, avšak o dalších osudech jeho dílny nevíme nic konkrétního (Kybalová 1993, 63). Teprve roku 1878 byla R. Ditmarem ve Znojmě založena továrna na keramiku, s výrobou začala až roku 1880. Zpočátku se orientovala na výrobu fajánse a znojenské hrnčiny, časem se zde vyrábělo také umělecké zboží. Továrna prosperovala, zboží prodávala po celé rakouské monarchii a v Německu. V roce 1895 R. Ditmar zemřel, ale jeho děti nejevily o továrnu zájem, a nakonec ji prodaly R. a O. Lichtensternovým, kteří vlastnili továrnu ve Wilhelmsburgu v Dolním Rakousku. Noví vlastníci zaměřili výrobu na zdravotnickou a užitkovou keramiku. Produkty se vyvážely také do Asie a Ameriky. Od roku 1919 začali vlastníci spolupracovat s továrnou v Teplícih-Trnovanech, vznikla tak nová značka Ditmar-Urbach. Továrna funguje dodnes.

Z dalších továren či manufaktur lze zmínit ještě Hostěrádky (Trmač–Jelínek 1973, 24; 1973a, 3), Vranovskou Ves (Trmač–Jelínek 1973, 24; 1973a, 3), Krásno nad Bečvou (Baletka 1990, 169), Lysice (Kretz 1900, 169), Olomučany (Hnilica 2011; Kybalová 1993, 64).

V raném novověku se keramické řemeslo značně rozvinulo, k čemuž přispěly technické novinky, jako nový typ hrnčířského kruhu, tzv. šprušlák, jehož užití se rozšířilo během 15. a 16. století. Ve větší míře se začaly používat olovnaté glazury, které prodloužily životnost keramiky. Hrnčíři byli často sdružení v ceších, jež však časem začaly omezovat hrnčířskou výrobu a konkurenci mezi nimi, což zároveň vedlo ke stagnaci řemesla samého. Kromě klasického běžně užívaného keramického zboží se v raném novověku na našem území začala uplatňovat také fajáns, jejíž výroba se v 17. století rozšířila téměř po celé Moravě. Její masivní rozvoj způsobil zlevňování a přizpůsobování motiviky městskému a posléze venkovskému prostředí již od 1. poloviny 17. století. Od poloviny 18. století se začala fajáns vyrábět ve velkém také v rozvíjejících se manufakturách. To posléze způsobilo úpadek výroby fajánse v jednotlivých dílnách, což se znatelně podepsalo především na výzdobě, která byla zběžná a často nepřilíhla umělecky vyvedená. Fajáns byla na konci 18. století vytlačena bělninou, která se stala nositelkou klasicismu. Bělnina byla pak na počátku 19. století vyměněna za porcelán a také se ocitla na ústupu. Tato tendence se však zpočátku na Moravě neprojevila. Vzhledem k nedostatku přírodních zdrojů kaolínu se zde výroba bělniny udržela déle než např. v Čechách. Po rozvoji tovární produkce levnějšího porcelánu a především emailového plechového zboží na počátku 20. století se hrnčířská produkce dala na ústup celkově. I přesto, že po celou dobu vývoje nových keramických hmot zůstala běžná hrnčířská produkce součástí domácností většiny obyvatelstva, nástup prakticky nerozbitného plechového zboží ji téměř zlikvidoval. Na Moravě se udrželo jen několik dílen, které přežily 1. polovinu 20. století, každopádně tato produkce již nikdy nedosáhla předchozího masového rozšíření.

Prameny a literatura

- BALETKA, L., 1990: Rajnochovická keramika: výrobní poměry a produkce v manufakturách na kameninu v Mikulůvce a na Lázech na Vsetínsku, Český lid LXXVII, 165–171.
- BRAUNOVÁ, D., 1992: Porcelánová tradice. Karlovy Vary.
- ČERNOHORSKÝ, K., 1928: Jak se vyráběly vyškovské fayense. Vyškov.
- 1931: Počátky habánských fajánsí. Brno.
- 1932: Dnešní stav otázky habánských fajánsí. Praha.
- ČERNOHORSKÝ, K.–FABIAN, V., 1931: Československá lidová keramika: výroba fajánsí ve Vyškově, Národopisný věstník československý XXIII, 92–132.
- HERAINOVÁ, M., 2003: Sušení a výpal. Praha.
- HLOŽEK, M. 2008: Encyklopedie moderních metod v archeologii. Archeometrie. Praha.
- HOŠKOVÁ, J., 2005: Moravská lidová keramika. Jihlava.
- HNILICA, P., 2011: Olomučanská – Schutzova keramika, <http://www.pavelhnilica.estranky.cz/clanky/olomucany/olomucanska---shutzova-keramika.html>, cit. 19. 10. 2015.
- HRBKOVÁ, R., 1954: Holíčská fajánsa. Bratislava.
- 1958: Olomoucké a šternberské fajanse, Český lid XLV, 75–77.
- 1965: Moravská lidová keramika v letech 1700–1775. Olomouc.
- 1968: Hranická keramika. Olomouc.
- CHABANNE, D. et al., 2008: Physico-chemical analyses of Hispano-Moresque lustred ceramic: a precursor for Italian majolica?, Applied Physics A 92, 11–18.
- CHLÁDEK, J., 2007: Klasika porcelánu: Čína a Evropa. Karlovy Vary.
- IÑAÑEZ, J. et al., 2008: Chemical characterization of majolica from 14th–18th century production centers on the Iberian Peninsula: a preliminary neutron activation study, Journal of Archaeological Science 35, 425–440.
- JANÁČEK, J., 1963: Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu. Praha.
- JANÁK, J., 1999: Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918. Brno.
- JANOVSKÝ, R., 1908: Zaniklé továrny keramické na Moravě, Český lid XVII, 43–44.
- KOSTNÍ PORCELÁN DUNOON, <http://www.dreamyhome.cz/www-dunoon-co-uk/>, cit. 19. 10. 2015.
- KOULA, J., 1899: Příspěvek ku poznání československé lidové majoliky, Český lid VIII, 65–68.
- KRETZ, F., 1900: Zaniklé továrny keramické na Moravě, Český lid IX, 180–186.
- KUTAČOVÁ, P., 2009: Kopřivnická keramika, rkp. magisterské diplomové práce ulož. v ÚAM FF MU, Brno.
- KYBALOVÁ, J., 1993: Kamenina v Čechách a na Moravě. Praha.
- 1999: Vranovská kamenina v obraze evropské produkce 1750–1850. In: Novotná, J.–Šturc, L.–Janičková, M., Vranovská kamenina [katalog výstavy], 20–27. Vranov nad Dyjí.
- LANDSFELD, H., 1949: Vývoj džbánkařského řemesla v našich zemích, Český lid IV, 182–185.
- 1950: Lidové hrnčířství a džbánkařství: besedy o řemesle džbánkařském, hrnčířském a kamnářském. Praha.
- 1953: Výroba habánské keramiky ve světle vykopávek, Český lid XL, 205–212.
- 1957: Příspěvek k objasnění toufarské výroby v Nových Hvězdlicích v 18. století, Český lid XLVI, 212–214.

- MAINUŠ, F., 1957: Manufaktura na výrobu fajánsí v Hranicích v XVIII. století, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity C, 98–122.
- NOVÁČEK, K., 2000: Středověký dům v Plzni. Archeologický výzkum parcely v Sedláčkově ulici 1. Sborník Západočeského muzea v Plzni, Historie 15, 5–66.
- NOVOTNÁ, J., 1999: Poznámky k dějinám vranovské továrny. In: Novotná, J.–Šturc, L.–Janičková, M., Vranovská kamenina [katalog výstavy], 8–19. Vranov nad Dyjí.
- PADELETTI, G.–FERMO, P., 2003: Italian Renaissance and Hispano-Moresque lustre-decorated majolicas: imitation cases of Hispano-Moresque style in central Italy, Applied Physics A 77, 125–133.
- PAJER, J., 2001: Novokřtěnské fajánse ze Strachotína. Mikulov. – 2006: Studie o novokřtěncích. Strážnice.
- 2006a: Nové výzkumy novokřtěneckých fajánsí na Moravě. Středověké a novověké zdroje tradiční kultury. Sborník příspěvků ze semináře konaného 30. listopadu 2005 v Ústavu evropské etnologie, 121–140. Brno.
- 2010: Výroba novokřtěneckých fajánsí na Moravě. Souhrn podle nejnovějších archeologických výzkumů. In: Zaměřeno na středověk: Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, 496–510. Praha.
- 2011: K počátkům novokřtěneckých fajánsí na Moravě. Poznatky z archeologického výzkumu v Tavíkovících, okr. Znojmo, Jižní Morava 47, 51–65.
- PEROUTKA, B.–URBACHOVÁ, E.–SCHEUFLER, V., 1969: Hromadný nález keramiky ve Vsetínském zámku a vsetínští hrnčíři, Český lid LVI, 301–305.
- POCHE, E., 1954: Český porcelán. Praha.
- RICHTER, R., 1999: Dřívější výroba kameniny v Sasku a vztahy k Čechám. In: Novotná, J.–Šturc, L.–Janičková, M., Vranovská kamenina [katalog výstavy], 20–27. Vranov nad Dyjí.
- SCHEUFLER, V., 1972: Lidové hrnčířství v českých zemích. Praha.
- SCHEUFLER, V.–PLICKOVÁ, E., 1966: Lidová hrnčina v Československu. Uherské Hradiště.
- ŠTAJNOCHR, V., 2005: Džbány. Studia funkcí novověké keramiky, Archeologie ve středních Čechách 9, 729–778.
- 2006: Mísy. Studia funkcí novověké keramiky, Archeologie ve středních Čechách 10, 959–1046.
- 2007: Báně, transportní hrnce, spízní hrnce na ukládání tuků, konvice na náhražkovou kávu, hrnky a hrnečky. Studie funkcí novověké keramiky, Archeologie ve středních Čechách 11, 739–790.
- 2008: Hrnce v technologii mléka, hrnce s výpustí, speciální smetance, hrnčířské nádoby na džej, pístové máselnice, syrnice. Studie funkcí novověké keramiky, Archeologie ve středních Čechách 12, 963–1011.
- TRMAČ, M.–JELÍNEK, K., 1973: Keramická továrna v Kravsku. Od založení do roku 1895. Kravsko.
- 1973a: Keramická továrna v Kravsku. V letech 1895–1973. Kravsko.
- TUČNÁ, D., 1949: Vranovská keramická továrna. Brno.
- TVRDÝ, J., 1911: Vyškovská keramika a její vývoj, Český lid XX, 73–87.
- 1913: Lidová majolika ve Ždánicích, Národopisný věstník československý VIII, 153–165.
- WEISS, G., 2007: Keramika. Umění z hlíny. Kulturní dějiny a keramické techniky. Praha.
- WOLF, O., 2005: Počátky osídlení na česko-slezském pomezí východně Krkonoš, rkp. disertační práce ulož. v ÚAM FF MU, Brno.

ZUSAMMENFASSUNG

Keramik und ihre Herstellung in Werkstätten, Manufakturen und Fabriken in Mähren von der Neuzeit bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts

Seit der Neuzeit begannen auf unserem Gebiet neben der Irdenware auch neue Keramikarten vorzukommen. Irdenware war weiterhin bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts für die niedrigsten Schichten der Bevölkerung bestimmt. In der Neuzeit hat sich die Qualität dieser Keramik erhöht. Irdenware wurde mit transparenten Glasuren überzogen und sie konnte auch geräuchert werden. Die Gefäße waren mit Farberden bemalt und mit Reliefverzierung versehen. Es gab eine große Menge von Gefäßformen und gleichzeitig hat sich die Töpferproduktion erweitert und regionalisiert.

Schon seit der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts erschien auf unserem Gebiet ein neuer Typ von Keramik – Fayence. Fayence war mit weißer undurchsichtiger Glasur überzogene Irdenware, oft mit farbiger Bemalung verziert. Die Produktion von Fayence wurde im Jahre 1622 unterbrochen. Seit Ende des 17. Jahrhunderts ist sie jedoch wieder aus heutigem Gebiet der Slowakei auf unser Territorium durchgedrungen. In Mähren entstanden neue Produktionszentren der Fayence. Schon im Jahre 1743 wurde die erste Manufaktur für die Herstellung von Fayence in Holič gegründet. Fayence wurde auch ununterbrochen in einzelnen Töpferwerkstätten im ganzen Mähren hergestellt und am Ende wurde sie volkstümlich.

In der Mitte des 18. Jahrhunderts wurde in England die Weißware erfunden. Dieser neue Typ von Keramik repräsentierte eine Zwischenstufe zwischen Fayence und Porzellan. Die Weißware war weißlich bis cremefarbig, was die Anwendung von billigen durchsichtigen Glasuren ermöglichte. Auf dem Gebiet der Habsburgermonarchie wurde sie seit 1786 in Holič hergestellt. Die Weißware war mit Bemalung oder Farbdruck verziert. In Mähren erzeugte man Weißware in Manufakturen sowie in Bystřice pod Hostýnem, Hranice na Moravě, Vranov nad Dyjí, Kopřivnice und in anderen kleinen Werkstätten in der Umgebung von Valašské Meziříčí. Am Ende des 18. Jahrhunderts kam es zur Entwicklung der Porzellanproduktion und die Weißware wurde in den Hintergrund gedrängt.

Die Fayence und Weißware waren mehr oder weniger erfolgreiche Versuche der Porzellanherstellung. Die Entdeckung der Zusammensetzung und Herstellung von Porzellan sind bis heute mit dem Namen von F. Böttger verbunden. Das älteste europäische Porzellan wurde dank seinem Erfolg auf der Albrechtsburg in Meißen hergestellt. Im Laufe einiger Jahrzehnte verbreitete sich das Produktionsgeheimnis von Porzellan ins ganze Europa, was eine Welle der Suche nach Kaolinlagerstätten verursachte. Im Jahre 1720 gründete man in Wien eine Porzellanfabrik, die ein exklusives Privileg zur Herstellung von Porzellan erwarb und dies verlangsamte die Entwicklung seiner Herstellung in Böhmen. Porzellan war wegen seiner weißlichen und transparenten Farbe allgemein beliebt und gleichzeitig handelte es sich um das vollkommenste Keramikmaterial. Die Herstellung von Porzellan war billiger, denn die keramische Masse und die Glasuren unterschieden

sich nicht sehr in ihrer Zusammensetzung und dadurch war die Ausschussrate nicht so hoch wie bei der Fayence oder Weißware. Die erste Porzellanfabrik in Böhmen entstand im Jahre 1789.

Der Aufschwung der Töpferproduktion wurde von der Entstehung der Manufakturen begleitet. Die erste Manufaktur auf dem Gebiet der Habsburgermonarchie war die im Jahre 1743 gegründete Fayence-Manufaktur in Holíč. Weitere Manufakturen sind in Mähren erst in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts gegründet worden. Zuerst wurde die Fayence-Manufaktur in Hranice na Moravě (1775) gegründet, anschließend dann die Manufaktur in Bystřice pod Hostýnem (1789–1791). Die beiden Manufakturen sind jedoch vor dem Anfang des 19. Jahrhunderts untergegangen. An der Zeitenwende gründete man weitere Manufakturen in Vranov nad Dyjí (1799) und Kopřivnice (1811–1813), eine Fabrik in Kravsko (1823) und in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts in Znojmo (1878). Als Manufakturen werden oft Töpferwerkstätten in der Umgebung von Valašské Meziříčí bezeichnet (Rajnochovice-Rosošné, Rajnochovice-Bílové, Mikulůvka, Loukov und Lázy). Die meisten Manufakturen produzierten am Anfang die Fayence und danach übergangen sie zur Herstellung von Weißware. Am Ende des 19. Jahrhunderts begannen sich einige Manufakturen auf herkömmliche Ware zu orientieren, z. B. Kopřivnice (Blumentöpfe, Fliesen, Kacheln), Kravsko (tönerne Gebrauchsware), Znojmo (Sanitäts- und technische Keramik). Nur drei Manufakturen/Fabriken überlebten die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert – Kopřivnice, Kravsko und Znojmo. Die Produktion in Kopřivnice und Kravsko war in der 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts untergegangen, weil die Fabrik in Znojmo bis heute funktioniert.

Am Anfang des 20. Jahrhunderts war die Situation mit Keramikherstellung sehr unerfreulich. Das Porzellan verbilligte sich, die Produktion von Weißware und Fayence wurden in den Hintergrund gedrängt. Zu einem bedeutenden Konkurrent der Irdenware wurde das widerstandsfähigere Metallgeschirr.

Bc. Andrea **Koucká**, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno,
262862@mail.muni.cz